

„Wychowanie w Rodzinie” t. XXV (2/2021)

nadesłany: 9.11.2021 r. – przyjęty: 20.12.2021 r.

Katarzyna FORECKA-WAŚKO*

Wolność dziecka w koncepcjach pedagogicznych Emila Jaques-Dalcroze’a i Janusza Korczaka

The child’s freedom in the pedagogical concepts of Emil Jaques-Dalcroze and Janusz Korczak

Abstrakt

Wprowadzenie. Metoda Emila Jaques-Dalcroze’a i jego idee pedagogiczne są zgodne z założeniami pedagogiki Nowego Wychowania. Zazwyczaj analizowane są tylko te elementy metody związane z rozwojem muzycznym dziecka. Istotą rytmiki jest jednak koncentracja na całościowym rozwoju, w tym tworzeniu sprzyjających warunków do rozwoju emocjonalności i indywidualizmu, a także możliwości doświadczania świata w jego złożoności, nie tylko muzycznej. Podobne założenia można odnaleźć w myśli pedagogicznej Janusza Korczaka, który podkreślał podmiotowość dzieci, w tym ich naturalne prawo do odczuwania i wyrażania emocji. Wspólnymi obszarami obu pedagogicznych linii myślowych, stanowiących oś analizy porównawczej, są podmiotowość dziecka w świecie dorosłych i w świecie sztuki, troska o harmonijny rozwój, wolność uczenia się poprzez własne doświadczenie dziecka.

Cel. Celem analizy porównawczej jest podkreślenie podobieństw między dwiema myślami pedagogicznymi, pogłębienie wiedzy o edukacyjnych aspektach metody Jacques-Dalcroze’a, a także wskazanie możliwości zastosowania myśli Korczaka w działalności dydaktycznej praktyków rytmiki oraz nauczycieli przedmiotów muzycznych.

Materiały i metody. W artykule przedstawiono wyniki analizy dokumentów źródłowych Jaquesa-Dalcroze’a (*Rytm, muzyka i edukacja*) oraz Korczaka (*Jak kochać dziecko, Prawo dziecka do szacunku, Pedagogika żartobliwa*). W wybranych pracach obaj wychowawcy

* e-mail: kforecka@amu.edu.pl

Laboratorium Edukacji Muzycznej, Wydział Studiów Edukacyjnych, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wieniawskiego 1, 61-712 Poznań, Polska

Music Education Laboratory, Educational Studies Department, Adam Mickiewicz University in Poznan, Wieniawskiego 1, 61-712 Poznan, Poland

ORCID: 0000-0001-8133-5512

uwzględniają najważniejsze aspekty rozwoju dziecka (np. wolność człowieka do przeżywania i wyrażania uczuć i myśli) oraz rolę dorosłych w tym procesie.

Wyniki. Analiza porównawcza wykazała podobieństwa w założeniach oraz poglądach na edukację i wychowania obu pedagogów ze szczególnym uwzględnieniem wolności ekspresji dziecka i roli dorosłych w tym procesie.

Słowa kluczowe: rytmika, pedagogika progresywna, edukacja muzyczna, pedagogika korczakowska

Abstract

Introduction. The method of Emil Jaques-Dalcroze and his pedagogical ideas are in line with the assumptions of progressive pedagogy. Usually only the elements of the method related to the child's musical development are analysed. The essence of rhythmic, however, is to focus on holistic development, including creating favourable conditions for the development of emotionality and individualism, as well as the possibility of experiencing the world in its complexity, not only in terms of music. Similar assumptions can be found in the pedagogical thought of Janusz Korczak, who emphasized the subjectivity of children, including their natural right to feel and express emotions. The common areas of both pedagogical lines of thought, which will constitute the axis of comparative analysis, are the subjectivity of the child in the world of adults and in the world of art, care for harmonious development, the freedom to learn through the child's own experience.

Aim. The aim of the comparative analysis is to emphasize the similarities between them, as well as to deepen the knowledge about the educational aspects of Dalcroze's method, as well as to indicate the possibility of using Korczak's thought in the didactic activity of rhythmic practitioners and teachers of musical subjects.

Materials and methods. The article presents the results of the analysis of the source documents of Jaques-Dalcroze (*Rhythm, music and education*) and Korczak (*How to love a child, Children's right to respect, Playful pedagogy*). In selected works, both educators consider the most important aspects of a child's development (e.g., human freedom to experience and express feelings and thoughts) and the role of adults in this process.

Results. A comparative analysis showed similarities in the assumptions and views on education and upbringing of both educators, with particular emphasis on the child's freedom of expression and the role of adults in this process.

Keywords: rhythmic, progressive pedagogy, music education, Korczak pedagogy

Wprowadzenie

Działalność naukowa, jak każdy inny obszar życia człowieka, nie powstaje w emocjonalnej próżni: dotyczy zagadnień, które bliskie są naszym zainteresowaniom, wywołują uczucia i emocje, implikują dociekliwość, sprawiają, że wciąż zadajemy sobie kolejne pytania. W tym kontekście warto przyjrzeć się założeniom pedagogicznym myśli Janusza Korczaka i Emila Jaques-Dalcroze'a, by odszukać zbieżność w ich

spostrzeganiu dziecka jako jednostki. System wychowania muzycznego E. Jaques-Dalcroze'a korzeniami sięga bardzo głęboko do założeń pedagogiki progresywnej, zaś refleksje nad wychowaniem i rozwojem muzycznym dziecka stanowią niekiedy jego dialog z J. Korczakiem.

Rytmika w zamyśle E. Jaques-Dalcroze'a miała wychowywać „przez muzykę i do muzyki” (Brzozowska-Kuczkiewicz, 1991, s. 29), głęboki humanizm jego metody znajduje swe korzenie w niezwykłej wrażliwości pedagoga na dziecko, jego emocje i potrzeby. Dziecko staje się podmiotem nauczania, współtworzy ten proces, wykorzystując i angażując nie tylko cały swój potencjał fizyczny i intelektualny, lecz przede wszystkim – duchowy. Dziecko, czyli mały człowiek, jak powtarzał J. Korczak, posiada wszystkie cechy dorosłego, poza doświadczeniem (Korczak, 2012, s. 91). Dopiero doświadczanie życia poprzez zabawę i naukę pozwala mu powoli wkraczać w dorosłość. Trzeba jednak na to pozwolić lub choćby zbytnio nie przeszkadzać. Zarówno J. Korczak, jak i E. Jaques-Dalcroze pokazują, jak ufać dziecku, jego intuicji, pomysłowości, kreatywności. Ich zdaniem wszelkie szablony w edukacji prowadzą do tresury, a nawet, jak powiedział J. Korczak, sprawiają, że dziecko będzie „bezwolne wewnątrznie i niedołączone życiowo” (Korczak, 2012, s. 24). Obaj więc wpuszczają do pedagogiki to, co moglibyśmy metaforycznie nazwać przestrzenią lub powietrzem.

Na lekcji rytmiki zachęcamy dzieci słowami „znajdź sposób, by pokazać”, które uważam za słowa-klucze, słowa otwierające wyobraźnię, a także przyzwalające na eksperymentowanie z własnym ciałem (Brice, 2012, s. 50). Empiryzm i tworzenie przyjaznego pola zdobywania przez dziecko własnych doświadczeń stały się drogowskazem działalności pedagogicznej E. Jaques-Dalcroze'a i J. Korczaka. Pierwszy z nich zbudował system wychowania muzycznego oparty na emocjonalnym przeżywaniu muzyki, jej doświadczaniu i wyrażaniu. Drugi z wymienionych pedagogów, którego życie zdeterminowała praca jako lekarza wśród żydowskiej biedoty Warszawy, a później wojna i okupacja, zbudował wraz z dziećmi w Domu Sierot demokratyczne państwo. Republika Dziecięca, w której funkcjonował sejm, sądy, gazety, uczyła dzieci demokracji, dawała możliwość odważnego wygłaszania własnych myśli, tworzyła przestrzeń do refleksji, budowała poczucie wspólnoty i odpowiedzialności (Olczak-Ronikier, 2011). J. Korczak, baczenie przyglądając się dziecku, pozostawił nam schedę w postaci literatury pedagogicznej i dziecięcej.

Poniższe rozważania prezentuję w oparciu o analizę następujących dzieł J. Korczaka: *Dziecko w rodzinie*, *Jak kochać dziecko*, *Pedagogika żartobliwa* oraz dzieł E. Jaques-Dalcroze'a – *Rytm, muzyka i wychowanie*, *Muzyka i my*, *The Jaques-Dalcroze method of eurhythmics*. Osią podjętych rozważań jest dziecko – dziecko jako jednostka, jego otoczenie społeczne, edukacyjne oraz jego droga ku dorosłości jako proces.

Dziecko

Dziecko w oczach pedagogów jawi się jako istota wyjątkowa. J. Korczak (2012) opisuje je najpierw tak:

Jest w niem ośm funtów wody i garść węgla, wapnia, azotu, siarki, fosforu, potasu, żelaza, Urodziłaś ośm funtów wody i dwa popiołu. A każda kropla tego twojego dziecka była parą chmury, kryształem śniegu, mgłą, rosą, źródłem, mętem kanału miejskiego. Każdy atom węgla czy azotu wiązał się i rozwiązywał w miliony różnych połączeń. Tyś tylko zebrała to wszystko, co było. (Korczak, 2012, s. 15).

Zaznacza on jednak: „dziecko nie jest twoje” (Korczak, 2012, s. 16), dziecko jest wspólne i jest wyrazem kontynuacji pokoleń. Podobnie rolę dziecka w świecie widzi E. Jaques-Dalcroze, pisząc, że „nasze ciała i dusze są wyrazem postępu na przestrzeni tysiącleci” (Jaques-Dalcroze, 1992, s. 34). Dzieci są więc naszą przyszłością i plonem naszych działań. E. Jaques-Dalcroze widzi edukację jako siłę sprawczą czynienia świata coraz lepszym. Żaden z pedagogów nie traktuje dziecka instrumentalnie, wręcz przeciwnie – obaj przyglądają się mu, wskazując na jego potencjał, który odkryć i pomóc rozwijać mogą dorośli, rodzice i nauczyciele. Paradoksalnie jednak właśnie dorośli przewodnicy często przyczyniają się do dziecięcego nieszczęścia. E. Jaques-Dalcroze konstatuje: „Na świecie jest znacznie więcej muzykalnych dzieci, niż wydaje się to rodzicom” (Jaques-Dalcroze, 1973, s. 47), wskazując na brak wiary rodziców w możliwości ich pociech lub też nie dość wnikliwą obserwację rozwoju własnych dzieci. J. Korczak z kolei zwraca uwagę na potencjał tkwiący w każdym małym człowieku, przestrzegając, by nie zastanawiać się „czy jest mądre, raczej – jak mądre?” (Korczak, 2012, s.23). Kluczowe zatem okazuje się jakościowe podejście do obcowania z dzieckiem, zgoda na szukanie własnej drogi. Egoizm i ambicje rodziców, które włączają dziecko w określony szablon, spędzają sen z powiek obu pedagogów. J. Korczaka trapi nieustanna tresura dzieci, nacisk i przemoc w wychowaniu, które uważa za środki nietrwałe i zawodne. E. Jaques-Dalcroze w obszarze wychowania muzycznego ubolewa nad modą na przymusową naukę gry na fortepianie, którą interpretuje właśnie jako tresurę oraz wyraz niezdrowej ambicji rodziców (Jaques-Dalcroze, 1973, s. 56). Zgodnie z jego koncepcją wykonywanie muzyki nie może odbywać się bez spokojnego wchodzenia w jej świat, odczuwania i doświadczania. Jeśli edukacja nie jest drogą przeżywania i doświadczania, a od dziecka oczekujemy odtwórstwa i wirtuozerii, to nauka niczym nie będzie różnić się od tresury.

Wiele myśli poświęca on także wczesnemu dzieciństwu, środowisku domowemu, śpiewaniu matki. Zaznacza wręcz, że to jej rolą jest w pierwszej kolejności umuzykalnienie dziecka.

W dniu w którym, tak czy inaczej matka pojmie, jaką rolę odgrywa ona w historii ludzkości, zrozumie jednocześnie konieczność wychowania swych dzieci w taki sposób, iż bez większego trudu zostaną one uwolnione od wszelkich konwencjonalnych norm stojących na drodze ich intelektualnego i fizycznego rozwoju (Jaques-Dalcroze, 1992, s. 34).

Do mądrości matki nieustannie odwołuje się także J. Korczak uczulający ją na przejawy muzycznej wypowiedzi, które spostrzec może u dziecka: „Jeżeli odbierasz łyżkę, którą uderza po stole, pozbawiasz nie własności a właściwości, którą ręka wyładowuje energię, wypowiada się w odmienny sposób – przez dźwięk” (Korczak, 2012, s. 69). W cytowanych słowach J. Korczaka można odnaleźć istotną paralelę z myślą E. Jaques-Dalcroze’a, traktującą muzyczną wypowiedź dziecka jak jego naturalny język, który próbuje ono wyzwać na różne sposoby. Rolą rodziców i nauczycieli jest więc rozwijanie uwagi i ciekawości, umiejętności spostrzegania zjawisk, które prowadzą do poznawania siebie i świata. Tak ów problem ujmuje E. Jaques-Dalcroze: „Wychowanie od pierwszych lat życia, zmierzające do rozwijania w dziecku uwagi, ciekawości i woli, mogłoby uzdrowić je z lenistwa, lecz często nie robi się nic, aby to osiągnąć” (Jaques-Dalcroze, 1992, s. 101).

Prawo dziecka do zabawy

Dzieciństwo jest wartością samą w sobie i choć toruje drogę do dorosłości, mozolnie do niej przygotowuje, to patrzenie na ten okres rozwoju dziecka z perspektywy „dorastania do...” stoi w sprzeczności z koncepcją wychowawczą obu pedagogów. J. Korczak jasno wskazuje, że porównywanie dziecka do dorosłego umniejsza jego wartość, podcina mu skrzydła. Taką samą opinię wyraża E. Jaques-Dalcroze, twierdząc, że słowami „jesteś za mały, by zrozumieć” doprowadzamy dziecko do kompleksu niższości. Pyta więc dorosłych: „Skąd możemy mieć pewność, że nie potrafi zrozumieć? A nawet jeśli jesteśmy o tym przekonani, dlaczego nie staramy się im pomóc w zrozumieniu” (Jaques-Dalcroze, 1992, s. 105).

J. Korczak i E. Jaques-Dalcroze wyciągają w stronę dziecka przyjazną rękę. Dialog z dzieckiem podejmują oni zgodnie z regułami ich świata, gdzie niezbywalne jest prawo do zabawy. Podczas zabawy dziecko czuje się swobodnie, spontanicznie wyraża emocje i uczucia. Puszczą wodze fantazji, potrafi tworzyć krainy wyobrażone. Tak opisuje zabawę J. Korczak: „Zabawa jest nie tyle żywiołem dziecka, ile jedyną dziedziną, gdzie mu zezwalamy na inicjatywę. W zabawie dziecko czuje się do pewnego stopnia niezależne... Do zabawy dziecko ma prawo” (Korczak, 2012, s. 105). Zabawa angażuje dzieci, pozwala ujrzeć je w spontanicznym działaniu.

E. Jaques-Dalcroze wykorzystał właśnie te jej elementy i uczynił z zabawy muzycznej najważniejsze narzędzie dydaktyczne. Co więcej, przesunął autorytet z nauczyciela na muzykę. To muzyka prowadzi dzieci przez lekcję; muzyka w jego metodzie ma głos nadrzędny, nauczyciel natomiast jest przewodnikiem (Hoge-Mead, 1994, s. 10). Doświadczanie muzyki poprzez zabawę jest wyrazem niezwykłego zrozumienia istoty dzieciństwa przez E. Jaques-Dalcroze'a. Obserwując dzieci, nabrał on przekonania, że skoro w zabawie uwalniają się uczucia i emocje, to tak samo uwolnią się w kontakcie z muzyką: „Dziewczynka, która opiekuje się lalką, krzyczy na nią lub zwierza się jej, nie odgrywa komedii. Wyraża swe najszczerze uczucia, które poruszają ją równie mocno jak te, których dozna kiedyś później” (Jaques-Dalcroze, 1992, s. 123).

Zabawy muzyczne na zajęciach rytmiki są bliskie dziecku, imitują wszak codzienne czynności, zmiany zachodzące w przyrodzie. Realizowana jest zasada: od bliższego do dalszego. J. Korczak także podkreśla, że to właśnie proste zabawy i niepozorne czynności tworzą dzieciństwo. Ich brak czyni dziecko uboższym, tak jak uczynił smutnym bohatera jego książki Króla Maciusia, którego marzeniem było wyjście na spacer i zabawa z dziećmi (Korczak, 2017). W dziełach J. Korczaka zawarta jest jednakże jeszcze inna ważna myśl: zabawa obrazować może także różne braki i deficyty (Korczak, 2012, s. 105–106). Mówi on wprost, iż zwłaszcza w uboższych warstwach społeczeństwa zabawa ujawnia samotność, ubóstwo i zaniedbanie. Z braku zabawek dzieci zamieniają długie kije w konie lub kolby kukurydzy w lalki. Ale dzięki sile wyobraźni, jak twierdzi J. Korczak, nawet osamotnione dziecko potrafi tchnąć w zabawki duszę (Korczak, 2012, s. 106). Jego zdaniem inaczej bawią się dzieci szczęśliwe i nieszczęśliwe. Z pewnością na zajęciach muzycznych także można dostrzec tę prawidłowość, obserwując dzieci w zabawie i ruchu.

Głównym założeniem systemu E. Jaques-Dalcroze'a jest dążenie, by dziecko nie mówiło „ja wiem”, lecz „ja odczuwam” (Jaques-Dalcroze, 1992, s. 40). Aby jednak cel taki osiągnąć, konieczne jest rozwijanie sfery emocjonalnej dziecka, wykształcenie w dziecku umiejętności wyrażania i nazwania swoich emocji, które rodzą się w kontakcie z dziełem muzycznym. Obcowanie z muzyką angażuje nie tylko zmysły, lecz także ciało dziecka, które spontanicznie reaguje na dźwięki, otwierając mu drogę do samopoznania (Greenhead, 2016). Owa wolność doświadczania i swoboda ekspresji stanowią podwaliny jego metody rytmiki. O taką właśnie wolność apelował też J. Korczak słowami: „wychowanie współczesne pragnie, by dziecko było wygodne, konsekwentnie krok za krokiem dąży, by uśpić, stłumić, zniszczyć wszystko, co jest wolą i wolnością dziecka, hartem jego ducha, siłą jego żądań i zamierzeń” (Korczak, 2012, s. 24). Wiara w możliwości poznawcze dziecka, tworzenie mu możliwości zdobywania rozmaitych doświadczeń prowadzących do odczuwania nawet skrajnych emocji, będzie w konsekwencji kształtować jego charakter.

J. Korczak bacznie przyglądając się dziecku, zwraca szczególną uwagę na jego zachowania indywidualne i grupowe. Podkreśla, że nie można poprzestać na obserwacji dziecka, gdy jest ono samo. Taka obserwacja jest ułomna, jednostronna. Dopiero inicjowanie grupowych sytuacji wychowawczych oraz edukacyjnych pozwoli nam poznać awers i rewers jego osobowości (Korczak, 1978, s. 125). Jak podkreślał J. Korczak, „z intymnej rozmowy wiemy czego pragnie, z obserwacji w gromadzie, co zdolne urzeczywistnić” (Korczak, 2012, s. 111). Ta konstatacja nie jest oczywiście obca twórcy metody rytmiki. W ćwiczeniach dalcrozowskich odnajdziemy całe spektrum zabaw grupowych, w których dzieci podporządkowują się muzycznej frazie, ucząc się czekania na swoją kolej, w ćwiczeniach opartych na imitacji ruchu lub jego improwizacji wspólnie tworzą interpretację muzyki, w innych dzielą się rolami, w jeszcze innych działają jak jeden organizm (Vanderspar, 1984, s. 16). Społeczna funkcja tych grupowych zabaw jest nieoceniona, stymuluje proces socjalizacji dziecka. O ich roli wiemy dzisiaj dużo więcej, ale wówczas myśl szwajcarskiego kompozytora o sposobach pracy z dzieckiem była niezwykle postępową.

Wychowawca i nauczyciel

J. Korczak i E. Jaques-Dalcroze to pedagodzy ponadprzeciętni, świetnie wykształceni, o szerokich horyzontach myślowych. Pierwszy to przecież także lekarz, pisarz i społecznik (Olczak-Ronkier, 2011), drugi to kompozytor, znawca poezji i sztuk scenicznych (Hoge-Mead, 1984, s. 1-3). Obaj doceniają rolę nauczycieli i często bezpośrednio się do nich zwracają. W ich dwugłosie nie ma dysonansu, płynnie jedna melodia, jedna myśl. Tak pisze J. Korczak:

Szukaj własnej drogi. Poznaj siebie, zanim zechcesz dzieci poznać. Zdaj sobie sprawę z tego, do czego sam jesteś zdolny, zanim dzieciom pocznieś wykreślać zakres praw i obowiązków. Ze wszystkich sam jesteś dzieckiem, które musisz poznać, wychować, wykształcić przede wszystkim (Korczak, 2012, s. 166).

A oto opinia Jaques-Dalcroze'a:

Nie można bowiem przekonać innych, jeśli nie rozumie się samego siebie [...]. Uważam, że nie trzeba być geniuszem, by uczyć innych, ale ten zawód zdecydowania wymaga silnego przekonania, entuzjazmu, wytrwałości i pewności siebie (Jaques-Dalcroze, 1920, s. 30).

Autorzy obu tych wypowiedzi akcentują podstawowe walory dobrego nauczyciela: samoświadomość i dążenie do samodoskonalenia. J. Korczak w wielu swoich publikacjach podkreślał, że każdemu pedagogowi potrzebna jest nadto pewna doza

charyzmy, a przede wszystkim entuzjazmu, który dziecko szybko dostrzeże i na swój sposób będzie podzielać. Nieszczęśliwy nauczyciel nie rozwinie swojego potencjału, zamknięty w sobie nie będzie umiał otworzyć innych. J. Korczak nie miał wątpliwości: „Dobry wychowawca nie wtlacza, a wyzwala, nie ciągnie a wznosi, nie ugniat a kształtuje, nie dyktuje a uczy, nie żąda a zapytuje – przeżyje z dziećmi wiele natchnionych chwil” (Korczak, 2012, s. 220). Jego słowa ukazują obszar wolności, jakim nauczyciel dysponuje w procesie nauczania i wychowania. Zauważmy, że nie odnosi się on do treści kształcenia, do zasad wychowawczych takich czy innych, lecz koncentruje się na metodach postępowania z dzieckiem w całym złożonym procesie jego edukacji i kształtowania osobowości. Co więcej, obiecuje nagrodę na końcu pedagogicznej drogi, którą postrzega jako wspólną podróż rozwijającą wszystkich jej uczestników i dostarczającą wiele natchnionych chwil.

E. Jaques-Dalcroze także wybiera wspólną drogę, podczas której nauczyciel nie przyjmuje roli dominującego dorosłego, lecz dostosowuje się do poziomu dziecka, chce je zrozumieć: „Nauczyciel stale usiłuje dostosować dziecko do swego poziomu, zamiast samemu ustawić się na poziomie dziecka. Zadanie wychowawcy polega na badaniu jego myśli, odgadywaniu pragnień i poznawaniu tajemnic życia, tak różnego od życia człowieka dorosłego” (Jaques-Dalcroze, 1992, s. 146). W jego metodzie nauczyciel jest obserwatorem, ocenia poziom trudności zadań, dostrzega braki i postępy. Kontrolując zachowanie grupy, dostosowuje lekcję do aktualnych możliwości psychofizycznych. Musi być uważny i wrażliwy, ale także stawiać wyzwania. To właśnie jest wspólna droga, która wymaga zestrojenia nauczyciela i uczniów (Vanderspar, 1984, s. 16).

Podsumowanie

Przywołane idee pedagogiczne oraz wychowawcze J. Korczaka i E. Jaques-Dalcroze’a uwidaczniają zaskakującą zbieżność ich poglądów, a także pozwalają na konstatację o niezwyklej aktualności myśli sformułowanych blisko 100 lat temu przez ludzi z tak skrajnie różnych kręgów kulturowych. Obaj docenili podmiotowość dziecka, znaczenie jego wolności i twórczej ekspresji, weszli w świat jego uczuć i emocji. I obaj, jakby siedzieli przy tym samym biurku, nakreślili wzór nauczyciela idealnego, precyzyjnie wyposażając go w najbardziej pożądane cechy charakteru, przymioty umysłu i duszy. Obaj oczywiście dobrze wiedzieli, że ideał nie istnieje. My też to wiemy aż nadto dobrze. Ale przecież ideał – mówiąc trywialnie – jest po to, by do niego dążyć, a to stanowi już istotną wartość. Warto więc zachęcać młodych nauczycieli, by sięgnęli do dzieł Starego Doktora, bo wówczas zobaczą zbieżność jego myśli nie tylko z twórcą metody rytmiki, lecz także z wieloma przedstawicielami nowoczesnej pedagogiki.

Bibliografia

- Brice, M. (2012). *Pédagogie de tous les possibles... La Rythmique Jaques-Dalcroze à la lumière des Intelligences Multiples du professeur Howar Gardner*. Geneve: Editions Papillon.
- Greenhead, K. (2016). Becoming music: Reflection of transformative experience and the development of agency through dynamic rehearsal. *Arts and Humanities as Higher Education*. Pobrane z: https://www.researchgate.net/publication/308357512_Becoming_music_Reflections_on_transformative_experience_and_the_development_of_agency_through_Dynamic_Rehearsal.
- Habron, J. (2019). The Dalcroze diamond: A theory of spiritual experiences in Dalcroze eurhythmics. *Music Education Research*, 21 (2), 1–15.
- Hoge-Mead, V. (1994). *Dalcroze Eurhythmics in today music classroom*. New York: Schott Music Corporation.
- Jaques-Dalcroze, E. (1920). *The eurhythmics of Jaques-Dalcroze*. London: Constable and Company.
- Jaques-Dalcroze, E. (1967). *Rythm, music and education*. London: The Dalcroze Society.
- Jaques-Dalcroze, E. (1992). *Pisma wybrane*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Juntunen, M-L. (2004). *Embodiment in Dalcroze eurhythmics*. Praca doktorska. Oulu: Oulu University Press.
- Korczak, J. (1939). *Pedagogika żartobliwa*. Warszawa: Fundacja Nowoczesna Polska. Biuro Rzecznika Praw Dziecka. Pobrane z: <https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/korczak-pedagogika-zartobliwa/>.
- Korczak, J. (1978). *Pisma wybrane II*. Warszawa: Nasza Księgarnia.
- Korczak, J. (1986). *Pisma wybrane IV*. Warszawa: Nasza Księgarnia.
- Korczak, J. (2012). *Jak kochać dziecko: Dziecko w rodzinie*. Warszawa: Rzecznik Praw Dziecka. Instytut Książki.
- Korczak, J. (2017). *Król Maciuś I*. Warszawa: Wydawnictwo Wilga.
- Olczak-Ronikier, J. (2011). *Korczak: Próba biografii*. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B.
- Vanderspar, E. (1984). *Manuel Jaques-Dalcroze: Principes et recommandations pour l'enseignement de la rythmique*. Maszynopis, dostęp: Biblioteka Instytutu Emila Jaques-Dalcroze'a, Genewa.

